

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ**

**УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ІМЕНІ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА**

ФІЛОЛОГІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

**Збірник наукових праць
студентства й наукової молоді**

Харків – 2020

УДК: 881 + 883 + 882 + 882 + 808
Ф 56

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
 Протокол № 6 від 20. 10. 2020 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голобородько Костянтин Юрійович – доктор філологічних наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка;

Маленко Олена Олегівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства та лінгводидактики;

Мельников Ростислав Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова;

Щербакова Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови;

Лебеденко Юлія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, координатор з наукової роботи українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка;

Сергієнко Катерина – голова студентського наукового товариства українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка.

Автори публікацій несуть відповідальність за достовірність фактичних даних, чіткість викладу тексту, цитування, а також мовно-стилістичний рівень написання матеріалів.

Філологія XXI століття : Збірник наукових праць студентства й наукової молоді [редкол.: К. Ю. Голобородько (голов. ред) та ін.]. – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2020. – 72 с.

229. 3. **Омельчук О.** Феміністичний ідеал та феміністичний інтерес у критичному дискурсі «Літературнонаукового вістника» («Вістника 1922–1939»). *Сучасність*. 2005. № 7–8. С. 105–114. 4. **Омельчук О.** Феміністичний ідеал та феміністичний інтерес у критичному дискурсі «Літературнонаукового вістника» («Вістника 1922–1939»). *Сучасність*. 2005. № 7–8. С. 105–114. 5. **Таран Л.** Жіноча роль. *Сучасність*. 2005. № 7–8. С. 128–139.

УДК 84'61

Чашка Яна Петрівна

Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди

Наук. кер.: к. філол. н., проф. О. А. Олексенко

СЕМАНТИКА ФОРМ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

В ДРАМАТУРГІЇ ХХІ СТ.

Як відомо, граматичне значення наказового способу покликане виражати спонукання до дії – один із аспектів вияву модальності висловлення. Однак, крім своєї прямої функції, наказовий спосіб – найбільш активний у транспозиційному вживанні: він проникає у сферу умовного способу, нейтралізуючи своє пряме значення і нюансуючи значення гіпотетичної, можливої дії; імператив також поширений в розмовному мовленні з часовими значеннями дійсного способу, виражаючи додаткові аксіологічні смисли висловлення.

У сучасному мовознавстві питання типології переносних значень імператива залишається маловивченим і дискусійним. Специфіку переносного вживання форм імператива описано в роботах В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Г. А. Ільїнської, О. С. Мельничука, В. М. Русанівського, І. В. Піддубської, О. В. Халіман та ін.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення семантичного різноманіття значень форм наказового способу, які реалізуються по-різному в текстах драматичного жанру, який безпосередньо відображає живе мовлення українців.

Мета статті: з'ясувати характер модальності висловлення, що виникла внаслідок транспозиції форм наказового способу і відображена в мові героїв українських драматичних творів ХХІ ст.,

Об'єктом дослідження є модальність висловлення.

Предмет дослідження – семантика транспозиційних форм наказового способу як засіб вираження модальності висловлення.

Ілюстративний матеріал дібраний з драматичних творів ХХІ ст. Н. Нежданої, Л. Чупіса, В. Босовича, С. Щученка, О. Вітер, А. Вишневського.

У сучасній українській мові транспозиція охоплює всі три дієслівні способи – дійсний, умовний і наказовий. Особливо активними в

транспозиційних переходах К. Г. Городенська, І. Р. Вихованець називають форми наказового способу. І. Піддубська також саме імперативні форми способу вважає найпродуктивнішими щодо можливості транспозиції та вираження вторинних смислів, зокрема оцінних: «...він [імператив] транспонується у сфери значень індикатива й кон'юнктива і має досить розгалужену систему метафоричних уживань. Основна конотація, що супроводжує переносне вживання форми наказового способу, пов'язана з появою суб'єктивно-оцінних смислів» [5], оскільки суб'єктивність є важливим складником модального плану імператива.

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу виявити такі різновиди транспозицій:

- Форма імператива часто вживається у фразеологічних виразах, різноманітних сентенціях, які характеризуються узагальненістю суб'єкта мовлення або суб'єкта дії.

*Спочатку їх **хлібом не годуй** – дай пограти у справжнє життя* (А. Вишневський «Клаптикова порада»).

У цьому випадку певною мірою нейтралізується значення наказового способу узагальненою ситуацією. Імператив виражає спонукання до дії, виконання якої доцільне в певних ситуаціях.

- За М. Шелякіним, звертаємо увагу передусім на імперативні форми 2-ої особи однини і множини, що в поєднанні з часткою (рос.) *хоть* (аналогічно в українській мові — *хоч, хоча*) означають дію, пов'язану з неочікуваними, раптовими змінами, яка зазвичай набуває негативної оцінки [9]. Напр.: *Вигадають таке казна-що, **хоч стій, хоч падай*** (Неда Неждана «Той, що відчиняє двері»); *Лувр, мабуть, десь тут присобачився, до нього теперечки якусь теплицю пришипандьорили, бо всі шедевральні твори не влазять туди; **хоч стій, хоч плач*** (Неда Неждана «Мільйон парашутиків»); *Не можу я тут страждання розігравати, ну **хоч стріляйте*** (Неда Неждана «Мільйон парашутиків»); *А я, **хоч убий**, нічого не можу згадати* (В. Босович. «Білих яблунь дим»); *Багато червоного соку, ледь нашіпчатъ – летить у всі сторони, залишаючи тільки плями, які **хоч** зубами **вигризай**, та цупку, нікчемну шкурочку, що не перетравлюється в шлунку...* (Л. Чупіс «Життя на трьох»); *От, люди - гумористи – спочатку народять когось, а потім як приліплять ім'я, **хоч стій, хоч рачки підстрибуй*** (С. Щученко «Фелічита»).

Більшість таких конструкцій виражають негативне ставлення до зображуваних подій, проте фіксуємо й інше значення: висока оцінка чогось прогнозує дію, виражену імперативними формами із часткою *хоч*, напр.: *Підстав **хоч греблю гати**: невідповідність стандартам, адміністративна анархія, нераціональність використання архітектурної пам'ятки — колишнього монастиря, в той час, як ченцям просто ніде молитися* (Неда Неждана «Одинадцята заповідь, або Ніч блазнів»); *Кажуть же – ніч **хоч** око **виколи!*** (Л. Чупіс «Життя на трьох»).

Наведені приклади свідчать, що форми наказового способу активно використовуються як складники фразеологічних зворотів, притаманних

українській мові: *хоч стрілай (гати), хоч греблю (гать) гати, хоч стій, хоч падай, хоч плач, хоч убий*. Таке транспоноване вживання форм наказового способу є застиглим, унормованим, фразеологізми виражають змушеність дії, повинність і свідчать про незадоволення суб'єкта відповідною ситуацією.

- Відтінку необхідності набуває спонукання при звертанні мовця до не визначеного щодо особи суб'єкта, наприклад: *Про це якраз усі попереджені завчасно. От у нас усьому вчать. Машиною керувати — три місяці, экзамен — тільки тоді їдь* (Неда Неждана «Той, що відчиняє двері»). Особливість цього відтінку полягає в тому, що можлива підстановка: «тільки» + «імператив» = «потрібно» + «інфінітив», пор.: **тільки тоді їдь- тоді потрібно їхати**.

- Імператив у значенні індикатива в антифразисі [5]. Завдання цього типу – акцентувати на нездійсненій безрезультатній дії. Причому транспозиційності набуває не лише способова форма дієслова, а й стверджувальна модальність висловлення (передає зміст заперечення та інтонаційне оформлення речення): *Оце називається – допомагай людям. Яка чорна невдячність! Ви мене обізвали, зганьбили, виставили на посміх! Але я цього так не залишу! Я зроблю все, щоб вас і близько не підпускали в порядні родини. От!* (Неда Неждана «Пророкування минулого»); *Ідеали – як гума: розтягуй, розтягуй, а потім раз і дірка!* (О. Клименко «Дивна і повчальна історія Каспара Гаузера»).

Пор.: *Допомагати людям немає смислу* (уживається дійсний спосіб, висловлення оформлюється як заперечне) або: *Як же можна допомагати людям?* (наявний дійсний спосіб, інтонаційне оформлення змінюється зі стверджувального на питальне).

- «Негативні за змістом речення з формою другої особи однини в узагальнено-особовому значенні» [11], напр.: *І потім, від таких лише чекай сюрпризів...* (Неда Неждана «Химерна Мессаліна»).

Значення дійсного способу пов'язане зі значенням передбачуваної чи здійсненої дії й викликає в мовця незадоволення нею.

- Висловлення імперативного різновиду повчання, рекомендації, ускладнені відтінком повинності, напр.: *І так: не підготувався – не лізь помирати* (Неда Неждана «Той, що відчиняє двері»).

- Імператив емоційної актуалізації дії [5]. Ідеться про транспоноване вживання форм наказового способу в значенні дійсного, що можуть виражати семантику змушеності. Сучасні дослідники доводять, що в процесі позначення необхідності виконання дії ситуація, яку виражає форма імператива, подана як нав'язана ззовні, вважається вимушеною, тому вона, як правило, викликає негативне ставлення, осуд [7]. Наприклад: *Хоч би ряднинкою якою прикрили. Так ні, холонь, мила, запалення легенів схоплюй* (Неда Нежда «Той, що відчиняє двері»). Н. Шведова співвідносить такі конструкції з реченнями зі структурним

компонентом — модальною формою *повинен*. Пор.: *Повинна холонути/ повинна схоплювати запалення*.

Семантику змушеності має і приклад: *Кайся – не кайся, все одно туди попаду* (Неда Неждана «Той, що відчиняє двері»), який має значення «попри все, попри застороги».

- Наказовий спосіб зі значенням можливості [5].

Жодних перешкод. Грай – не хочу (Неда Неждана «Коли повертається дощ»).

Заміна транспонованого імператива прямим уживанням інших форм (сполученням модальної лексеми *могти* в особовій формі з інфінітивом), пор.: *Можеш грати*, нівелює відтінок суб'єктивного ставлення мовця до дії (зацікавленість у реалізації дії, бажаність щодо її здійснення, пов'язані із семантичною структурою імператива.

- Серед переносних уживань дієслівних форм вирізняються форми імператива, що, як переконують численні дослідження, лише зовні «збігаються з формами наказового способу, але репрезентують особливі форми минулого часу дійсного способу» [3].

О. Ісаченко, І. Піддубська називають такі форми «драматичним імперативом», В. Виноградов, І. Голуб - формами «миттєво-похідної дії».

На думку В. Виноградова, форми «миттєво-похідної дії» не мають нічого спільного з наказовим способом [1]. Вони лише частково омонімічні з формами імператива й позбавлені наказової інтонації. Це, на думку дослідника, особові форми минулого часу з відтінком раптовості й довільності, які можуть уживатися безособово, що свідчить про їхній повний відрив від наказового способу [1].

«Драматичний імператив», як пояснюють дослідники, використовують для позначення реальної ситуації, «що виникає неочікувано, начебто всупереч здоровому глузду й попередній ситуації» [8].

Функцію драматичного імператива виконують незмінні форми наказового способу однини доконаного виду. Ця модальна транспозиція пов'язана із передачею минулої закінченої несподіваної або раптової дії [5].

Переносне значення імперативної форми Е. Фортейн описує так: «Вимовляючи форму імператива, мовець репрезентує собі (й адресату) несподівану реалізацію імперативної дії» [6], вимагаючи особливої уваги від нього до її несподіваного характеру.

Ефект несподіваності дії стає можливим у результаті взаємодії модальності дійсного та наказового способів. Дія сприймається як минула закінчена, а передається імперативною формою. Д. А. Штелінг зазначає, що імператив у своєму основному значенні виконує «функцію спонтанного звертання» [11].

Під час такого вживання імперативні форми поєднуються частками *і / й, візьми й / і, візьми та й / і*, що стилістично посилює враження несподіванки, миттєвості дії, надає їй відтінок невідповідності, а часом і недоречності, часто супроводжується негативною оцінкою.

Актуалізована модель характеризується фіксованим уживанням доконаного виду й супроводжується експресією [10].

У художньому мовленні драматичних творів фіксуємо такі приклади:

А я візьми, ідіот, та й підтверди, що згвалтував «ум, честь, совість» епохи!; А друг його візьми і ляпни: фігна це, в моєї кращі (О. Вітер «Станція»).

Приклад досліджуваних форм демонструє «несподіваність дії», недоречність, що забезпечує вияв емоційно-експресивного забарвлення.

Отже, матеріал нашого дослідження підтверджує, що наказовий спосіб є особливо активним в транспозиційних переходах. Імператив найбільш виражений носій модальних відтінків висловлювання, а тому широко представлена транспозиція наказовий спосіб → дійсний спосіб. Уживання мовної одиниці у вторинній функції спричиняє появу експресивних відтінків і смислових конотацій. Транспозиція наказового способу тісно пов'язана із ситуацією спілкування. Висловлення з транспонованими дієслівними формами характеризуються більшим або меншим виявом суб'єктивної модальності, набувають додаткових значеннєвих відтінків: негативне ставлення мовця до тих чи тих станів, відтінок повинності, необхідності, незадоволення суб'єкта відповідною ситуацією.

Висвітлені в статті положення, на наш погляд, є перспективними для подальшого вивчення модальних відтінків інших транспонованих форм способу в українській мові, що передусім відбито в мові героїв драматичних творів як відображення живого мовлення українців.

Література

1. **Виноградов В. В.** Русский язык (Грамматическое учение о слове) / под ред. Г. А. Золотовой. 4-е изд. Москва: Русский язык, 2001. 720 с.
2. **Вихованець І. Р.** Транспозиція. *Українська мова : [енциклопедія]*. Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 692.
3. **Вихованець І.,** Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К.: «Пульсари», 2004.
4. **Голуб І. Б.** Стилистика русского языка. 3-е изд., испр. Москва: Рольф, 2001. 448 с.
5. **Исаченко А. В.** К вопросу об императиве в русском языке / А. В. Исаченко // Русский язык в школе. 1957. № 6. С. 7–14.
6. **Піддубська І. В.** Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова». Донецьк, 2001. 19 с.
7. **Фортейн Э.** Полисемия императива в русском языке. Вопросы языкознания. 2008. № 1. С. 3–24.
8. **Халіман О. В.** Транспозиція імперативних форм як механізм породження оцінних значень (на матеріалі української та російської мов). Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія «Філологічні науки». 2015. № 6 (307). С. 137–142.
9. **Храковский В. С.,** Володин А. П.

Семантика и типология императива. Русский императив. Ленинград: Наука, 1986. С. 245. **10. Шведова Н. Ю.** Один из возможных путей построения функциональной грамматики русского языка. Проблемы функциональной грамматики. Москва: Наука, 1985. С. 30–37. **11. Шелякин М. А.** Функциональная грамматика русского языка... С. 123–124. **12. Штелинг Д. А.** Целенаправленность речи и категория наклонения // Русский язык за рубежом. 1973. № 3. С. 64 – 69.

УДК 811.161.2'373.611

Чорна Юлія Юріївна

Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди

Наук. кер.: к. філол. н., проф. О.А. Олексенко

СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДІМЕННИХ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ – НАЗВ ОСІБ

У зв'язку зі зростанням ролі антропоцентричного підходу до проблем лінгвістики, коли мовні явища розглядаються через сприйняття особи, а світ а світ аналізується з позицій людини, значною мірою розширюється і реєстр назв осіб у межах цієї словотвірної категорії, а його класифікація потребує повсякчасної уваги лексикологів і дериватологів. Найдетальнішого аналізу ця категорія зазнала в працях І.І. Ковалика, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.П. Олексенка, О.О. Тараненка, Ж.В. Колоїз. Однак предметно okazіоналізми в жодній із наукових студій не розглядалися. Словники лексико-словотвірних інновацій, укладені А.М. Нелюбою, Ж.В. Колоїз, Г.В. Вокальчук та ін. відображають постійну появу таких новотворів у живому мовленні українців, тому вважаємо **актуальним** дослідження семантики і стильової віднесеності okazіональних лексем.

Мета статті – визначення екстралінгвальних та інтралінгвальних передумов і способів творення okazіоналізмів – назв осіб у мові незалежної України (1991 – 2020 рр.).

Дослідницькі **завдання**: обстежити реальні, тобто засвідчені в словниках чи в текстах, відіменні іменники – назви осіб для встановлення їхньої словотвірної структури і семантики; виділити способи словотворення і словотвірні типи неuzuальних відіменних іменників-інновативів; з'ясувати сутність порушених норм деривації.

Оновним **методом** дослідження став метод спостереження, що забезпечує систематичне й цілеспрямоване сприйняття матеріалу роботи, а також структурний метод, що його використано для синхронного аналізу морфологічних одиниць (іменників) як складників цілісної ситеми, та метод вибірки для відбору фактичного матеріалу.

Матеріалом послужили слова, дібрані методом суцільної вибірки із словників нової української лексики та представлені в мові інтернет-ресурсів.